

تأثیر کنش‌های اجتماعی در فرایند پیشرفت بر اساس آموزه‌های قرآن*

سید علی نقی ایازی**

چکیده:

رشد و تعالی و طی کردن مسیر کمال در شرایط امروز، نیازی مسلم و قطعی برای جوامع شمرده می‌شود و این امر جز با طراحی و تدوین خط مشی حرکت به سوی پیشرفت محقق نخواهد شد، از این رو تدوین خط مشی پیشرفت از دیرباز مد نظر بسیاری از فرهیختگان بوده است. اندیشمندان در جوامع اسلامی نیز از این قاعده مستثنا نبوده و متناسب با فرهنگ اسلامی، می‌توانند با بهره‌گیری از قرآن به عنوان یگانه منبع کلام وحی، بدین امر بپردازند.

نوشتار پیش روی در صدد است تا به شناسایی انواع کنش‌های اجتماعی به عنوان یکی از متغیرها در فرایند پیشرفت مبتنی بر آموزه‌های قرآن بپردازد و در این مسیر، از طریق روش‌شناسی تحقیقات کیفی و مکانیزم نظریه زمینه‌ای، به مطالعه قرآنی پرداخته است.

در تئوری زمینه‌ای از سه نوع کدگذاری متمرکز، محوری و گزینشی برای طبقه‌بندی داده‌ها استفاده می‌شود. بر این اساس، ابتدا مفاهیم و مقولات مرتبط از آیات قرآنی استخراج شده و چگونگی ارتباط آنها با هم نیز بیان شده و در نهایت منجر به شکل‌گیری نظریه‌ای در زمینه انواع کنش‌های اجتماعی در فرایند پیشرفت شده است. این دسته از کنش‌ها شامل کنش‌های کنترلی، اصلاحی، مشارکتی، انسجامی و عاطفی است که در تعامل با هم، نوع زمینه پیشرفت را مهیا می‌سازد.

کلیدواژه‌ها:

کنش اجتماعی / نظریه زمینه‌ای / کنش کنترلی / کنش مشارکتی / کنش اصلاحی / کنش انسجامی / کنش عاطفی

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۱/۱۴، تاریخ تأیید: ۱۳۹۶/۲/۱۸.

a.ayazi@isca.ac.ir

** استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

علمای اجتماعی هر کدام به تناسب دیدگاه فکری و مکتبی خویش، تعریفی از توسعه و پیشرفت ارائه داده‌اند و بر این امر توافق دارند که توسعه تنها به معنای ازدیاد کمی ثروت در جامعه نیست، بلکه تغییر کیفی در نظام اجتماعی و فرهنگی جامعه را نیز دربر می‌گیرد و در این مسیر، عوامل متعددی می‌تواند بر متغیر پیشرفت تاثیرگذار باشد. از دیگر سو، بر اساس آموزه‌های جامعه‌شناسی توسعه، رشد و تعالی انسان‌ها و طی کردن مسیر کمال در شرایط امروز نیازی مسلم و قطعی برای جوامع شمرده می‌شود و این امر جز با طراحی و تدوین خط مشی حرکت به سوی پیشرفت محقق نخواهد شد. بر این اساس، تدوین خط مشی پیشرفت از دیرباز مد نظر بسیاری از فرهیختگان و اندیشمندان بوده است و اساساً یکی از علل عدم پیشرفت در فقدان چنین طرحی توجیه می‌شود. جهت تحقق این مهم، جوامع مختلف راهبردهایی متناسب با شرایط خویش تدوین کرده و به عوامل متعددی مانند عوامل اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی اشاره کرده‌اند. جوامع اسلامی نیز از این قاعده مستثنا نبوده و متناسب با چنین فرهنگی، نیازمند طراحی خاص در این زمینه می‌باشند.

از قرآن به عنوان یگانه منبع کلام وحی می‌توان در این زمینه بهره جست و عوامل متعدد تأثیرگذار بر این فرایند را واکاوی کرد. ولی آنچه قابل توجه بوده، التفات به رویکرد اجتماعی کنش‌ها در فرایند پیشرفت است. از دیدگاه ماکس وبر، کنش (انسانی) در صورتی اجتماعی است که فرد یا افرادی که رفتار می‌کنند، برای آن معنای ذهنی قائل بوده و رفتار دیگران را مد نظر قرار می‌دهند و در جریان خود از آن متأثر می‌شوند (روشه، ۲۲).

این تعریف کوتاه به ما امکان می‌دهد تا برای مشخص کردن خصوصیت اجتماعی کنش، سه معیار برقرار سازیم. نخست آنکه اشخاص باید رفتار دیگران و همچنین حضور یا وجود دیگران را در نظر داشته باشند.

دومین معیاری که ماکس وبر برای کنش اجتماعی مشخص می‌کند، معیار معنادار بودن است. مراد از این اصطلاح، معنای دقیق آن است؛ یعنی کنش فرد باید

دارای ارزش، علامت یا نشانه‌ای (نمادین) برای دیگران، و کنش دیگران هم ارزش، علامت یا نماد (سمبل) برای خود فرد داشته باشد. به عبارت دیگر، صرف در نظر داشتن دیگری برای آنکه کنشی اجتماعی باشد، کافی نیست، بلکه فرد باید با کنش خود نشان دهد که انتظارات دیگران را فهمیده است و کنش او به منظور پاسخ به آن است و یا نشان دهد که قصد ندارد بدان پاسخ دهد.

و سرانجام، سومین معیار در تعریف وبر دلالت بر آن دارد که رفتار اشخاصی که در یک کنش اجتماعی دخالت دارند، بایستی تحت تأثیر ادراک آنها از معنای کنش دیگران و کنش خاص خودشان قرار گیرد. به عبارت دیگر، بایستی افراد با رفتار خود نشان دهند که انتظارات دیگران را دریافته‌اند و می‌پذیرند یا رد می‌کنند که بدان پاسخ دهند. این معیار سوم تا حدی مکمل خارجی دو معیار قبلی است که در مورد دو طرف ارتباط جنبه درونی دارد. در واقع به وسیله رفتار قابل مشاهده از بیرون است که می‌توان در مورد دو شرط ذهنی قبلی قضاوت کرد (همان، ۲۴).

بنابراین هدف اصلی، تبیین ابعاد و شاخص‌ها و شناسایی عوامل مؤثر بر کنش اجتماعی در فرایند پیشرفت مبتنی بر الگوی اسلام و بحث از مناسبات اجتماعی جنبه‌های فرهنگی و معنوی در جامعه و رابطه آنها با پیشرفت می‌باشد و به این دسته از پرسش‌ها پاسخ داده خواهد شد: از منظر قرآن، مختصات کنش اجتماعی منجر به پیشرفت چیست؟ الگوی هنجاری منجر به پیشرفت دارای چه ابعادی است؟ شاخص‌های الگوی هنجاری پیشرفت کدام‌اند؟

این مطالعه ضرورت تمرکز امکانات مختلف کشور در جهت تحقق پیشرفت را نمایان می‌سازد، از این رو مقتضی است تا بستر مناسبی ایجاد شده و اجماع ملی مبنی بر جامعه‌ای پیشرفته را ترسیم کند. این مهم از طریق مشارکت گسترده نخبگان، وجود ظرفیت قابل توجه بخش خصوصی و مؤسسات پژوهشی در تدوین و تحقق الگو، وضعیت هرم نیروی انسانی متخصص و وجود جوانان فعال و سازنده تحقق خواهد یافت.

آنچه که می‌تواند این تحقیق را از نوع مطالعات مشابه متمایز سازد، تمرکز و ابتنای تحقیق پیش روی بر اساس نصوص دینی و پردازش این دسته از داده‌هاست

که نظریه الگوی پیشرفت با تأکید بر شناسایی عوامل مؤثر بر کنش‌های اجتماعی را بیان می‌کند. بر این اساس، این پژوهش می‌تواند به شناخت عملی و کاربردی در زمینه الگوی هنجاری پیشرفت در کشور دست یافته و خروجی آن، جزء اسناد بالادستی قرار گیرد و در نتیجه، منجر به تولید نظریات جدید در حوزه پیشرفت مبتنی بر آموزه‌های قرآن شود.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش کیفی است و با استفاده از نظریه زمینه‌ای (داده‌محور)، داده‌ها جمع‌آوری می‌شود. منظور از نظریه زمینه‌ای، نظریه‌ای است که به‌طور مستقیم از داده‌هایی استخراج شده که در جریان پژوهش، به‌صورت منظم گرد آمده و تحلیل شده‌اند. در این روش گردآوری داده‌ها، تحلیل و نظریه‌نمایی با یکدیگر در ارتباط تنگاتنگ‌اند. همچنین در این روش پژوهشگر کار را با نظریه‌ای که از قبل در ذهن دارد، شروع نمی‌کند (مگر آنکه منظور او بسط یک نظریه موجود باشد)، بلکه کار را در عرصه واقعیت آغاز می‌کند و می‌گذارد تا نظریه از درون داده‌هایی که گرد می‌آورد، پدیدار شود (استراوس و کربین، ۳۴).

در این مسیر، گردآوری داده‌ها از میان آیات وحی نخستین مرحله است که باید اقدام نمود. آنچه خلاقیت و اتقان کار را در این زمینه تضمین می‌کند، احاطه پژوهشگر به دو دانش تفسیر اجتماعی آیات وحی و جامعه‌شناسی پیشرفت است. در این میان گرایش تفسیر اجتماعی از اهمیت بیشتری برخوردار است. بنابراین تفسیر اجتماعی قرآن به‌عنوان یکی از اقدامات اساسی در فرایند انجام کار مد نظر بوده است. مقصود از تفاسیر اجتماعی، مجموعه‌ای از شروح، توضیحات، استنباطات و تحلیل‌هایی است که مفسران در طی سال‌های متمادی ذیل آیات اجتماعی قرآن مجید عرضه کرده‌اند. آیات اجتماعی نیز به آیاتی اطلاق می‌شود که به زندگی اجتماعی انسان و لوازم و آثار و پیامدهای آن مربوط باشد (تقی‌زاده داوری، ۱۷۰).

کاربست روش در تحقیق شناسایی آیات پیشرفت

پس از توضیح پیرامون کلیت روش تحقیق، چگونگی بهره‌مندی از آن در فرایند تحقیق حاضر بدین صورت انجام می‌شود. ابتدا آیاتی که در خصوص عوامل، شرایط، زمینه‌ها، پیامد و آثار، آسیب‌شناسی و ... الگوی پیشرفت و مبتنی بر متغیر کنش اجتماعی از آن بحث شده است، شناسایی می‌گردد (بدیهی است که ممکن است از ظاهر سیاق آیات نتوان استنباط صریحی داشت، طبیعی است مراجعه به تفاسیر اجتماعی و بهره‌گیری از قرآن‌پژوهان در این زمینه کمک شایانی خواهد کرد) و در ادامه، مراحل زیر دنبال می‌شود.

مرحله نخست: کدگذاری باز آیات

با توجه به مفهوم ظاهری این دسته از آیات، عملیات کدگذاری باز درباره آنها انجام می‌شود؛ بدین معنا که کدی متناسب با سیاق آیه به آن می‌دهیم. در ادامه چنانچه سیاق ظاهری پذیرنده کد نباشد؛ یعنی مفهوم ظاهری دلالت روشن و واضحی از آن استنباط نشود، به آن دسته از تفاسیری که در بیان معنوی مفاهیم آیه دلالت روشن‌تری می‌کند، مراجعه کرده و کد انتسابی را بر اساس آن گزاره تفسیری ارائه می‌کنیم.

مرحله دوم: کدگذاری محوری آیات

کدگذاری محوری بدین صورت انجام می‌شود که کدهای اولیه با هم در ارتباط گذاشته می‌شود و با نگاهی ساختاری به آن می‌نگریم. هدف از این مرحله از کدبندی، بازگرداندن نظم و انسجام به داده‌های کدبندی شده، دسته‌بندی، ترکیب و سازماندهی میزان زیادی از داده‌ها و باز جمع کردن آنها به شیوه‌های جدید است (محمدپور، ۳۳۵؛ اشتراس، ۶۴).

مرحله سوم: کدگذاری گزینشی آیات

در مرحله پایانی کدگذاری که از آن با عنوان گزینشی تعبیر می‌شود، محقق در صدد است از رهیافت کدگذاری دو مرحله پیشین، به یک انسجام فکری برسد تا

زمینه تدوین نظریه را فراهم آورد، از این‌رو ناگزیر باید به زدایش و پالایش دست زد که نتیجه آن، یکپارچه‌سازی و وصول به نظریه باشد.

یکپارچه‌سازی تعاملی است که میان تحلیلگر و داده‌ها رخ می‌دهد (استراوس و کربین، ۱۶۶). اولین گام برای تحقق یکپارچه‌سازی، انتخاب مقوله مرکزی و یا هسته اصلی است که قوام نظریه متکی بر آن بوده و دیگر مفاهیم به‌گونه‌ای به آن مرتبط می‌شود.

با توجه به نکاتی که درباره چگونگی و دقت در انتخاب هسته مرکزی مقوله بیان شد، از میان مقولات مرحله پیشین، هسته مرکزی انتخاب می‌شود که سایر مقولات به نوعی با آن در ارتباطاند، و یا ممکن است امکان انتخاب مقوله مرکزی از میان مقولات منتخب نباشد، از این‌رو ناگزیر خواهیم بود مقوله مرکزی خارج از مقولات انتخاب کنیم که از شمول بیشتری برخوردار باشد. در نهایت نظریه و الگوی مأخوذ از میان داده‌ها و مقولات برگزیده و نحوه ارتباط و تعامل آنها رویش خواهد کرد.

چارچوب مفهومی

در تحقیق کیفی از چارچوب مفهومی به‌جای چارچوب نظری استفاده می‌شود. چنان‌که در آن دسته از پژوهش‌هایی که از چارچوب نظری استفاده می‌شود و پژوهشگر بر اساس آن درباره روابط بین متغیرهای مسأله تحقیقش به نظریه‌پردازی می‌پردازد، در تحقیقات کیفی، چارچوب مفهومی جهت استخراج پرسش یا پرسش‌های تحقیق استفاده می‌شود. بر این اساس، به آن دسته از مفاهیمی اشاره می‌شود که در ارتباط با موضوع تحقیق باشد.

پیشرفت

پیشرفت دارای ویژگی‌هایی است که در جریان مطالعه پیرامون آن باید با توجه به این اوصاف، آن را مورد بررسی قرار داد

نخستین ویژگی اینکه پیشرفت امری فرایندی است؛ بدین معنا که تحقق آن در زمان معین صورت نمی‌گیرد، بلکه در طول زمان از نقطه‌ای شروع شده و به تناسب موقعیت‌های اجتماعی و امکانات مختلف اتفاق می‌افتد.

دوم اینکه دارای ابعاد گوناگون است؛ بدین معنا که تنها به زمینه‌های مادی زندگی اجتماعی بدون ابعاد معنوی و یا به ابعاد معنوی بدون زمینه‌های مادی توجه نمی‌کند. و از طرفی تبدیل وضعیت به سوی بهتر شدن دارای ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و ... می‌باشد.

در اندیشه اسلامی، پیشرفت، فرایندی جهت‌دار است و هدف نهایی آن، رساندن انسان به کمال نهایی شایسته‌اش، یعنی «قرب إلى الله» و تأمین رفاه مادی انسان در حد معقول است که در مقایسه با هدف نهایی (قرب إلى الله)، به‌عنوان هدفی متوسط و به‌منزله ابزاری برای رسیدن به آن است (مصباح یزدی، مشکلات، ۵۳؛ همو، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، ۶۱).

آنچه در کلیت مفهوم‌شناسی پیشرفت بیان شد، به‌منزله بحثی مقدماتی برای ورود معناشناسی قرآنی است که در ادامه بدان پرداخته می‌شود.

معادل‌های پیشرفت در قرآن

آنچه در تعریف پیشرفت بدان پرداخته شد، تعاریف عام از این واژه است، ولی با توجه به اینکه مطالعه پیش روی به‌طور مشخص بر اساس داده‌های قرآنی است، نیازمند به واکاوی معادل‌های این واژه در قرآن هستیم.

۱. رشد

در آیات الهی «رُشد» به‌معنای هدایت و نجات آخرتی است (راغب اصفهانی، ۳۵۴/۱)، اما «رشد» (به فتح راء و شین) اعم از بهبود وضعیت دنیایی و آخرتی تعبیر می‌شود. واژه «رشدًا» در آیه ۱۰ سوره کهف چنین تفسیر شده است:

«چون جوانان غار هیچ کس را در زمین نیافتند که به یاری ایشان برخیزد، به پروردگار آسمان سبحانه و تعالی پناه بردند، و از خدا خواستند که دو چیز به

ایشان عنایت کند: اول: رحمت یعنی خیر و پیشرفت، و آنچه در زندگی وسیله خوشبختی و رستگاری است. دوم: اینکه آنان را به راه راست هدایت کند.» (مدرسی، ۳۶۷/۶)

۲. فلاح

دیگر مفهوم قرآنی ناظر به غایت پیشرفت، مفهوم «فلاح» است. در تفسیر نمونه ذیل ماده «فلح» چنین آمده است:

«این واژه در اصل به معنای شکافتن و بریدن وضع گردیده است. سپس در مورد هر نوع پیروزی و رسیدن به مقصد و خوشبختی به کار رفته است، به این مناسبت که افراد رستگار و خوشبخت موانع را از سر راه برمی‌دارند و در حقیقت راه خود را به سوی مقصد می‌شکافند. مفهوم فلاح و رستگاری در کاربرد قرآنی، معنای وسیعی دارد که هم کامیابی مادی و هم معنوی را شامل می‌شود.» (مکارم شیرازی، ۱۹۳/۱۴)

۳. فوز

مفهوم «فوز» یکی دیگر از مفاهیم قرآنی است که ناظر به غایت و نتیجه فرایند پیشرفت می‌باشد؛ زیرا کلمه «فوز» نیز چون مفهوم «فلاح» به معنای کامیابی و دست یافتن به مقصود است. در قرآن کریم از بهشت و نعمت‌های آن به عنوان پیروزی و فوزی عظیم یاد شده است؛ چرا که بهشت آخرین سعادت است که آدمی بدان نایل می‌شود (طباطبایی، ۲۳۰/۱۸).

۴. هدایت

خداوند به جهت عنایت خاصی که نسبت به انسان داشته، دو مسیر تکامل و پیشرفت برای او قرار داده است. انسان علاوه بر اینکه با استفاده از تجهیزات تکوینی چون عقل و سایر قوای درونی که در ساختار وجودی او به ودیعه گذاشته شده، راه خود را به تعالی و کمال باز می‌کند، از نعمت هدایت تشریحی و مراقبت ربانی نیز بهره‌مند گشته است. از دیدگاه قرآن، بشر در صورتی می‌تواند به سمت

تعالی و پیشرفت حرکت نماید که از عقل و شرع به مثابه دو شیوه مکمل بهره گیرد. مدد گرفتن از عقل و شرع، بشر را قادر می‌سازد به حدی از تعالی و کمال دست یابد که به تعبیر امام صادق علیه السلام، نهایت ربوبیت و خداوندگاری است؛ «الْعُبُودِيَّةُ جَوْهَرَةٌ كُنْهَهَا الرُّبُوبِيَّةُ» (به نقل از مطهری، ۱۳۷۴/۲۳).

۵. صلاح

مفهوم صلاح و اصلاح فرایندی را توصیف می‌کند که در طی آن، موجود این امکان را می‌یابد که شایستگی‌های مورد انتظار و قابلیت‌های ذاتی خود را از حالت کمون و نهفتگی به مرحله فعلیت و ظهور برساند؛ در مقابل فساد که به فرایندی از تغییر اشاره دارد که در آن، موانعی باعث می‌شود تا موجود از تحصیل کمالات که مقتضای طبع آن است، باز ماند و یا کمالی را که به دست آورده، از دست بدهد (طباطبایی، ۱۳۹۰/۱۵).

یافته‌های تحقیق

کدبندی باز (متمرکز) کنش‌های اجتماعی

در جدول زیر در ستون عبارت، به متن، مفاد تلویحی و یا تفسیر آیه اشاره شده است که در راستای کد (مفهوم) مقابل آن بوده است. در ستون کدها آن دسته مفاهیمی لیست شده که مرتبط به جنبه‌ای از کنش اجتماعی در فرایند پیشرفت است. و بالاخره در ستون نشانی آیه، عدد سمت راست شماره آیه و عدد بعدی نیز شماره سوره می‌باشد.

جدول آیات مرتبط با کنش‌های اجتماعی

ردیف	عبارت (آیه)	آیه/سوره	توضیحات	کدها (مفاهیم)
۱	...یکدیگر را در کار نیک و در تقوا یاری کنید، و در گناه و دشمنی به یکدیگر کمک مکنید ...	۵/۲	یاری کردن در امور نیک و پسندیده موجب اشاعه کنش‌های بهنجار می‌شود. تزیاید و تکثیر این دسته از کنش‌ها می‌تواند منجر به	تعاون به هم‌نوع

	هم‌افزایی شود.			
کنش انسجامی	کنش‌های انسجام‌بخش باعث وحدت و همبستگی شده و جامعه را تشکیل می‌دهد و نتیجه آن باعث تراکم قوا، خواست‌ها و انگیزه‌ها می‌شود.	۳/۱۰۳	و همگی به وسیله جبل خدا خویشان را حفظ کنید و متفرق نشوید و نعمت خدا بر خویشان را به یاد آرید ...	۲
ازدواج	ازدواج کنشی مصونیت‌زا از انحرافات و کجروی‌هاست که این امر از لوازم پیشرفت است.	۳۰/۲۱	... برای شما از خود شما همسرانی خلق کرد تا به‌سوی آنان میل کنید و آرامش گیرید و بین شما مودت و رحمت قرار داد و در همین آیت‌ها هست برای مردمی که تفکر کنند.	۳
ازدواج	آرامش از کارکردهای نهاد خانواده است که با ازدواج تحقق می‌یابد.	۷/۱۸۹	اوست که شما را از یک تن آفرید و همسر او را از او آفرید تا بدو آرام گیرید ...	۴
اصلاح بین مردم	اصلاح بین مردم باعث اشاعه خوبی‌ها و بهبود مناسبات اجتماعی می‌شود و این امر نیز به پیشبرد امور کمک شایانی می‌کند.	۴/۱۱۴	در بیشتر سخنان بیخ گوشی‌شان هیچ چیزی نیست، مگر آنکه سفارش به صدقه‌دانی یا نیکویی کردنی یا اصلاحی بین مردم باشد ...	۵
اصلاحات اجتماعی	شعیب علیه السلام نخست قوم خود را دعوت به این معنا کرده که در زمین فساد ایجاد نکنند، ...	۷/۸۵	(شعیب به قوم خود) گفت: ای قوم! ... در این سرزمین پس از اصلاح آن فساد راه میندازید، این دستور را اگر باور داشته باشید، برای شما بهتر است.	۶

کنش‌های عاطفی (برادرانه)	پیوندهای عاطفی باعث می‌شود تا برادری بین ایشان گسترش یابد و در نتیجه، زمینه تعاون و همکاری بیش از گذشته شیوع یابد.	۳/۱۰۳	... به یاد آرید که با یکدیگر دشمن بودید و او بین دل‌هایتان الفت برقرار کرد و در نتیجه نعمت او برادر شدید ...	۷
کنش‌های عاطفی (برادرانه)	//	۹/۱۱	پس اگر توبه کردند و نماز را به پا داشته و زکات دادند، برادران شما در دین خواهند بود ...	۸
کنش‌های عاطفی (برادرانه)	اهل ایمان و پیروان مکتب عالی قرآن برادران دینی بوده و تحت لوای اسلام زندگی می‌نمایند. برای حفظ انتظام جامعه باید در مقام رفع نگرانی و کدورت میان دو برادر برآمد (حسینی همدانی، ۳۹۱/۱۵)	۴۹/۱۰	تنها مؤمنین برادر یکدیگرند، پس بین برادران خود اصلاح کنید و از خدا پروا کنید، شاید مورد رحمتش قرار گیرید.	۹
کنش‌های نظارتی	امر به معروف و نهی از منکر به‌عنوان مکانیزم نظارتی جلوی بسیاری از نابهنجاری‌های اجتماعی را گرفته و جامعه را به‌سوی مطلوبیت‌ها سوق می‌دهد و یکی از این مطلوبیت‌ها، رسیدن به قله‌های پیشرفت است.	۳۱/۱۷	ای پسرک من! نماز به پا دار و امر به معروف و از منکر نهی کن، و بر مصائب خویش صبر کن، که این از کارهای مطلوب است.	۱۰
کنش‌های کتربی	//	۲۲/۴۱	... کسانی که اگر در زمین استقرارشان دهیم، نماز به‌پا	۱۱

			کنند و زکات دهند و به معروف وا دارند و از منکر باز دارند و سرانجام همه کارها با خداست.	
کنش انسجامی (مربطه)	مربطه عبارت است از همین وصل کردن نیروها، اما نه تنها نیروی مقاومت در برابر شداید، بلکه همه نیروها و کارها، در جمیع شؤون زندگی دینی؛ چه در حال شدت و چه در حال رخا و خوشی (طباطبایی، ۱۴۴/۴)	۳/۲۰۰	ای اهل ایمان! در کار دین صبور باشید و یکدیگر را به صبر و مقاومت سفارش کنید و مهیا و مراقب کار دشمن بوده و خداترس باشید، باشد که پیروز و رستگار گردید.	۱۲
مشورت	درباره مشورت سفارش نموده است که در حوادث و پیش آمدهای عمومی که در سود و زیان آنها مردم شرکت دارند، با آنان مشورت کن و در معرض افکار عموم بگذار؛ زیرا خشنودی آنان را جلب نموده و دل‌های آنها را ائتلاف داده و به هم پیوسته‌ای و افکار آنها را با یکدیگر نزدیک نموده‌ای. مردم نیز همین دستور را به کار بندند و در مصالح و حوادث با یکدیگر مشورت کنند (حسینی همدانی، ۲۴۴/۳).	۲/۱۵۹	برای دلجویی آنان در کار جنگ مشورت نما.	۱۳

مشورت	مشورت و شراکت در خرد جمعی از مختصات جامعه پیشرفته است؛ چون بدین وسیله آحاد جامعه با مقدرات خود و تصمیم‌گیری‌های اجتماعی مشارکت می‌کنند و این از مختصات جامعه پیشرفته است.	۴۲/۳۸	(صفات مؤمنین) و کسانی که دعوت پروردگار خود را اجابت نموده، و نماز به پا می‌دارند، و امورشان در بینشان به مشورت نهاده می‌شود، و از آنچه روزی‌شان کرده‌ایم، انفاق می‌کنند.	۱۴
دانش‌اندوزی	لازمه جوامع پیشرفته اشاعه دانش‌اندوزی است.	۹/۱۲۲	مؤمنان همگی نتوانند سفر کنند، چرا از هر گروه از ایشان دسته‌ای سفر نکنند تا در کار دین، دانش‌اندوزند، و چون بازگشتند، قوم خویش را بیم دهند، شاید آنان بترسند.	۱۵
جهاد	در صورت احاطه جامعه کفر، زمینه برای انجام آن دسته از کنش‌های پیشرفت‌آفرین، اعم از کنش‌های عبادی یا ارتباطی و حمایتی فراهم نخواهد شد. جهاد می‌تواند بستر وقوع این دسته از کنش‌ها را ایجاد کند.	۲۹/۶۹	و کسانی که در اقامه دین ما مجاهده می‌کنند، ما به‌سوی راه‌های خود هدایتشان می‌کنیم و خدا همواره با نیکوکاران است.	۱۶
صله رحم	صله رحم باعث تألیف قلوب و اشاعه مهر و محبت خواهد شد و کنش‌های عاطفی را تولید خواهد کرد.	۱۳/۲۱	و کسانی که آنچه را خدا به پیوستن آن فرمان داده پیوسته می‌دارند، و از خدای خویش می‌ترسند، و از بدی حساب بیم دارند.	۱۷

کدگذاری محوری کنش‌های اجتماعی

بر اساس استقرای صورت گرفته، آیات مرتبط با این موضوع که می‌تواند تقسیم‌بندی از انواع کنش‌های اجتماعی را ارائه کند، عبارت‌اند از: کنش‌های نظارتی، اصلاحی، عاطفی، انسجامی و مشارکتی.

۱. کنش‌های اصلاحی

یکی از عواملی که می‌تواند زمینه به‌گشت اجتماعی را فراهم کند، اصلاح و بهبود کاستی‌ها و نارسایی‌هاست. بنابراین کنش‌های اصلاح‌گرانه در زمره کنش‌های اجتماعی در مسیر فرایند پیشرفت قرار می‌گیرد، چنان‌که در آیه ۱۱۴ سوره نساء بدان اشاره شده است. خصوصیتی که برای اصلاح بین مردم در آیه بدان تأکید شده، غیرعلنی بودن آن است. در برخی از موارد اصلاحات به‌صورت علنی می‌تواند اثر عکس داشته باشد و تبدیل به ضد کارکرد در راستای امر اصلاحی قرار گیرد.

آیه ۸۵ سوره اعراف نیز به اصلاحات الزامی اشاره می‌کند؛

«گر چه افساد در زمین بر حسب اطلاق شامل گناهان مربوط به حقوق الله نیز می‌شود، ولیکن از ماقبل و مابعد جمله مورد بحث برمی‌آید که مقصود از فساد، خصوص آن گناهانی است که باعث سلب امنیت در اموال و اعراض و نفوس اجتماع می‌شود.» (طباطبایی، ۲۳۶/۸)

۲. کنش‌های نظارتی

نظارت اجتماعی معمولاً به‌گونه‌ای دوجانبه اعمال می‌شود؛ بدین‌سان که ما بر رفتار دیگران تأثیر می‌گذاریم و دیگران نیز به‌نوبه خودشان بر رفتار ما تأثیر می‌گذارند (کوئن، ۱۴۵). بر این اساس، می‌توان امر به معروف و نهی از منکر را به‌عنوان کنش‌های نظارتی برای حفظ و صیانت جامعه از کجی‌ها و زشتی‌ها معادل‌سازی کرد که گسترش آن، معیاری بر تعمیق عملی دین در جامعه است.

جامعه اسلامی مراقبت در برابر منکرات را وظیفه‌ای همگانی دانسته و انجام این مهم را اجتناب‌ناپذیر می‌داند تا اجازه رفتارهای شکننده و حریم‌شکنی را ندهد و

انحرافات صورت نگیرد و حرمت‌ها حفظ شود؛ به نحوی که اصول حاکم باشد و اعمال شیطانی از جامعه رخت بندد. از دیگر سو، کنش‌های مبتنی بر آموزه‌های دینی و منطبق با هنجارهای جامعه اسلامی مورد تشویق و ترغیب قرار گیرد و در نتیجه، تحقق این وظیفه همگانی تضمینی برای تداوم هنجارها و محو نابهنجاری‌ها باشد؛

«آیه ۱۰۴ سوره آل عمران راه رستگاری و بهبود وضعیت را ایجاد و تقویت کنش‌های کنترلی معرفی کرده و به انجام آن دستور داده است؛ جامعه اسلامی به حکم فطرت، هنگامی رستگار و از نعمت مواسات با یکدیگر بهره‌مند خواهند بود که افراد آن دانشمند و آشنا به اصول اسلام و نیز به وظیفه فردی و حقوق اجتماعی آگاه باشند، و افراد جامعه به منزله فردی باشد که در آن نیروی جلب نفع و دفع ضرر فرمانروایی کند، و در صورتی که فردی از رعایت وظیفه کوتاهی نمود، سایر افراد با نیروی تدبیر، در مقام تعدیل آن فرد برآیند، و فقط بدین وسیله خللی را که بر اجتماع رخ داده، می‌توان ترمیم و اصلاح نمود و تنها در این صورت امکانات رستگاری و سعادت، برای فرد و اجتماع در آن محیط صالح و مدینه فاضله آماده خواهد بود.» (طباطبایی، ۱۵۹/۳)

یکی از مواعظ حضرت لقمان به فرزندش در آیه ۱۷ سوره لقمان، امر به معروف و نهی از منکر است. گسترش این هنجار در جوامع، زمینه‌ساز خودکنترلی بین آحاد جامعه است که از وقوع و اشاعه ناهنجاری‌ها جلوگیری کرده و زمینه تثبیت هنجارها فراهم می‌شود. چنان‌که در آیه ۴۱ سوره حج در توصیف مؤمنان و رستگاران، امر به معروف و نهی از منکر را به‌عنوان کنشی کنترلی معرفی می‌کند؛

«در توصیف آنان (مؤمنین) می‌فرماید: یکی از صفات ایشان این است که اگر در زمین تمکنی پیدا کنند و در اختیار هر قسم زندگی که بخواهند، حریتی داده شوند، در میان همه انواع و انحاء زندگی، یک زندگی صالح را اختیار می‌کنند و جامعه‌ای صالح به وجود می‌آورند که در آن جامعه نماز به پا داشته و زکات داده می‌شود، امر به معروف و نهی از منکر انجام می‌گیرد.» (همان، ۶۵۴/۱۴)

۳. کنش‌های عاطفی

پارسنز نشان می‌دهد که کنش انسانی به‌طور مداوم با تعدادی مسأله غامض روبه‌رو می‌شود و عمل‌کننده اجتماعی باید دائماً بین چند تمایل کنشی متضاد و آشتی‌ناپذیر انتخاب به عمل آورد (روشه، ۸۶).

وی این تمایل‌های کنشی را به پنج مسأله غامض حق انتخاب ارزش‌ها طبقه‌بندی می‌کند. قسمی از آن عمل‌کننده می‌تواند بیان احساساتش را آزاد بگذارد و در جست‌وجوی ارضای فوری انگیزه‌هایش باشد، این حق انتخاب عاطفی است (همان، ۸۷). از این نوع تمایل کنشی به عاطفی تعبیر می‌شود. در این نوع از کنش، کنشگر در موقعیت‌های خاص و مبتنی بر حال وجدانی و درونی‌اش، به خلق کنش‌های احساسی دست زده که می‌تواند وضعیت مطلوب‌تری را برای خویش و جامعه‌اش فراهم سازد.

الف) ازدواج

یکی از شاخص‌های جوامع پیشرفته بر اساس آموزه‌های اسلامی، وجود آرامش و اشاعه مودت و محبتی است که بین اعضایش منتشر و گسترش می‌یابد (خلیلیان، ۱۵۱)، از این‌رو به هر میزان آرامش از گستره بیشتری برخوردار باشد، احتمالاً آن جامعه از پیشرفت بیشتری برخوردار است. در این میان عوامل متعددی می‌تواند موجب شکل‌گیری آرامش شود. قرآن یکی از این عوامل را تشکیل نهاد خانواده معرفی می‌کند که با شکل‌گیری هسته اولیه زن و شوهری است، و به کارکرد آن نیز تأکید می‌کند؛

«این آرامش از اینجا ناشی می‌شود که این دو جنس مکمل یکدیگر و مایه شکوفایی و نشاط و پرورش یکدیگر می‌باشند؛ به‌طوری که هر یک بدون دیگری ناقص است، و طبیعی است که میان یک موجود و مکمل وجود او چنین جاذبه نیرومندی وجود داشته باشد... این آرامش و سکونت هم از نظر جسمی است، و هم از نظر روحی، هم از جنبه فردی و هم اجتماعی.» (مکارم شیرازی، ۳۹۱/۱۶)

شبيه چنين تعبيرى درباره اينكه تشكيل نهاد خانواده زن و شوهرى و در ادامه، گسترش آن با تولد فرزندان، موجب آرامش و سکون مى‌شود، در آيه ۲۱ سوره روم اشاره شده است؛

«يکى از روشن‌ترين جلوه‌گاه‌ها و موارد خودنمايى مودت و رحمت، جامعه کوچک خانواده است، چون زن و شوهر در محبت و مودت ملازم يکديگرند ... چون وقتى قومى درباره اصول تکوينى خویش بينديشند که آن اصول مرد و زن را وادار کرده به اينکه تشكيل جامعه خانوادگى دهند، و نیز آن دو را به مودت و رحمت واداشت، و آن مودت و رحمت نیز اجتماع مدنى و شهرى را پديد آورد، و چه آثارى بر اين اجتماع مترتب شد، نوع بشرى بقا يافت، و زندگى دنيايى و آخرتى انسان به کمال رسيد، آن وقت متوجه مى‌شوند که چه آيات عجيبى در آنها هست.» (طباطبايى، ۲۵۰/۱۶)

ب) اشاعه فرهنگ برادرى

يکى از مهم‌ترين اهداف جوامع پيشرفته که مورد تأکيد اسلام نیز قرار گرفته است، پرورش روحيه همدلى و جلوگيرى از اختلاف و تفرقه بوده که در دين اسلام تأکيدات فراوانى بر آنها صورت گرفته است. اسلام مسلمانان را اعضاى يک خانواده به حساب آورده و بين آنان رابطه برادرى قايل است و همه را با هم برادر مى‌داند که اين مهم در آيه ۱۰ سوره حجرات مورد تأکيد قرار گرفته است. مبنای اخوت در اسلام بر اساس حقوقى است که هر يک از آحاد جامعه بر يکديگر دارند؛

«آيه «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» حکم اخوت و برادرى را در ميان اهل ايمان صادر فرموده، به اينکه هر يک از افراد موظف است آثار اجتماعى آن را در سير و سلوک زندگى رعايت نمايد و بر طبق برنامه مکتب قرآن، حقوق اجتماعى و معاشرتى افراد را در نظر گرفته، در مقام ادای آن برآيند. از جمله اثر بارز اخوت ايمانى، صلاح و رفق افراد اهل ايمان با يکديگر است به اينکه تقار و کدورتى ميان آنان رخ ندهد و چنانچه رخ دهد، بى‌درنگ در مقام رفع کدورت و اصلاح خاطر طرفين برآيند.» (همان، ۳۹۱/۱۵)

آیه ۱۱ سوره توبه یکی از امتیازات مشرکان پس از پذیرش دعوت پیامبران را ایجاد کنش‌های مبتنی بر عواطف و برادری معرفی می‌کند. این امتیاز باعث بهبود روابط بین نوگرویدگان و جامعه مسلمین شده و نتیجه آن، هم‌افزایی بین ایشان به منظور دستیابی به جامعه‌ای کمتر آسیب‌دیده با هدف وصول به پیشرفت‌های ترسیم شده است.

پیشرفت مبتنی بر عدالت اقتضا می‌کند تا زمینه‌های توزیع عادلانه که از لوازم جوامع پیشرفته است، در جامعه رواج یابد. این خصوصیت اقتضا می‌کند تا جوامع ملتزم به اصولی در تعاملات اجتماعی خویش باشند. کنش‌های مبتنی بر اخوت و برادری، اصلی اخلاقی، عاطفی، اجتماعی و اقتصادی شمرده می‌شود که لوازم و آثاری واقعی و ملموس دارد که مدد‌رسانی و دست‌یاری به هم‌نوعان از جمله آنهاست (حکیمی، ۲۴۸) که می‌تواند منجر به توسعه انسانی شود.

ج) استحکام پیوندهای خویشاوندی

یکی دیگر از مصادیق کنش‌های عاطفی، صله رحم و یا ارتباط با خویشاوندان به منظور تألیف قلوب بین ایشان است تا در رهگذر ارتباط، به کاستی‌ها و نارسایی‌های احتمالی که ممکن است وجود داشته باشد، اطلاع یافته و حسب امکان، به رفع آنها اقدام نمود و یا در مسیر پیشرفت، از کمک صاحبان خرد در بین خویشاوندان بهره برد. بر این اساس کنش‌های عاطفی از این نوع می‌تواند دارای کارکردهای متعددی باشد که از سفارشات مؤکد بر اساس آموزه‌های قرآن و اهل بیت می‌باشد.

در اولین آیه از سوره نساء، اهمیت پیوند خویشاوندی به‌عنوان مصداقی از کنش عاطفی، گستره و شمول ارتباط با هم‌نوع را وسیع‌تر بیان کرده و این امر را فارغ از وابستگی‌های قومی و قبیله‌ای مد نظر قرار داده است؛

«و اتقوا الارحام» از خویشاوندان (و قطع پیوند از آنها) بپرهیزید و ذکر این موضوع در اینجا اولاً نشانه اهمیت فوق‌العاده‌ای است که قرآن برای صله رحم قائل شده، تا آنجا که نام ارحام بعد از نام خدا آمده است، و ثانیاً اشاره به مطلبی است که در آغاز آیه ذکر شده و آن اینکه شما همه از یک پدر و

مادرید و در حقیقت تمام فرزندان آدم، خویشاوندان یکدیگرند و این پیوند و ارتباط ایجاب می‌کند که شما نسبت به همه انسان‌ها از هر نژاد و هر قبیله‌ای، همانند بستگان فامیلی خود محبت بورزید.» (مکارم شیرازی، ۲۴۸/۳)

۴. کنش‌های انسجامی

انسجام در کنش‌ها بدین معناست که گروه وحدت خود را حفظ کرده و با عناصر وحدت‌بخش خود تطابق و هم‌نوایی داشته باشد. همبستگی و انسجام احساس مسؤولیت متقابل بین چند نفر یا چند گروه است که از آگاهی و اراده برخوردار باشند. چنین وضعیتی می‌تواند با هدفی مشترک، مانند دستیابی به پیشرفت، کنش‌های معطوف به هدفی خاص را شکل دهد. در این دسته از کنش‌ها کنشگر در صدد است تا با مشارکت، به وضعیت مطلوب جامعه پیرامونی خود مدد رساند. تمایز جدی این دسته از کنش‌ها با نوع قبلی آن (عاطفی) در این است که نیت و هدف کنشگر (همکاری و مساعدت)، محور و مرکز ثقل کنش قرار گرفته است، در حالی که کنش‌های از نوع عاطفی خواستگاهی احساسی و خودانگیخته دارد و در عین حال می‌تواند این دو دسته از کنش‌ها، نتایج مشابهی همچون ایجاد وضعیت مطلوب و پیشرفت‌آفرین داشته باشد.

از دیگر سو، جامعه به‌عنوان واقعیت متشکل از نهادهای مختلف اجتماعی، دارای مشترکاتی است که بخشی از آنها، زبان، نژاد و سرزمین است که در هر جامعه‌ای ممکن است نقش هر کدام در وحدت و انسجام متفاوت باشد.

انسجام و همبستگی به‌دست آمده از مشترکات باعث می‌شود تا سنت‌های حسنه در جامعه رواج یافته، کمالات و امتیازات اقوام و افراد جامعه هم‌افزایی پیدا کند، کمبودها و نقص‌های اجتماعی رفع گردد، اندیشه‌ها و فرهنگ‌ها با هم آشتی پذیرد، تعاون و همیاری برای دستیابی به اهداف نظام اسلامی جان گیرد، اقتصاد رونق یافته و ارکان حکومت و پایه‌های دولت تقویت شود. از دیگر سو، تعاون و همکاری بدان جهت شکل می‌گیرد که انسان نیازهای فراوانی دارد و ارضای آنها به تنهایی برآورده نخواهد شد. وقوع چنین حالاتی موجب کنش‌های انسجامی شده و با هم‌افزایی می‌تواند زمینه پیشرفت و تعالی را بیش از پیش فراهم کند.

اهمیت عنصر انسجام و همبستگی در جامعه باعث شده تا قرآن کریم در عرصه ارتباطات بین فردی و در گروه‌های کوچک و بزرگ اجتماعی، همه انسان‌ها را به قلمروهای فرا فردی دعوت کرده، از این طریق وابستگی و همبستگی اجتماعی را تقویت کرده و به جامعه و تاریخ پیوند دهد. از همین رو است که وقتی جامعه دچار بحران‌های شدید می‌گردد، عواطف مذهبی می‌تواند آن را پشتیبانی کرده و احساسات و معنویت اجتماعی را تقویت نماید (رشیدی تبریزی، ۲۳۴). بدین منظور مکانیزم‌هایی از سوی قرآن معرفی شده است. رابطه یکی از آنهاست که در آیه ۲۰۰ سوره آل عمران بیان شده است؛

«مراد از رابطه این است که جامعه به سعادت حقیقی دنیا و آخرت خود برسد، - و اگر رابطه نباشد گو اینکه صبر من و تو به تنهایی، و علم من و تو به تنهایی، و هر فضیلت دیگر افراد، به تنهایی سعادت آور هست، ولی بعضی از سعادت را تأمین می‌کند و بعضی از سعادت، سعادت حقیقی نیست - به همین جهت دنبال سه جمله «اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا» اضافه کرد: «وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»، که البته منظور از این فلاح هم فلاح تام حقیقی است.» (طباطبایی، ۴/۴۱۴)

مکانیزم دیگری که از آن سخن به میان آمده، وحدت کلمه و رویه در اهداف و راهبردها و عدم تفرقه و تشتت است. به عبارتی مسأله اصلی، اتحاد و مبارزه با هر گونه تفرقه بین مسلمانان است. چنان‌که در آیه ۱۰۳ سوره آل عمران به این مهم اشاره شده است؛

«از همین روی قرآن درباره اعتصام به ریسمان خدا (یعنی کتاب خدا و رهبری به وجود آمده از آن) برای تحقق یافتن وحدت تأکید می‌کند، و برای مسلمانان از اوضاع و احوال اعراب پیش از اسلام چنین سخن می‌گوید.» (مدرسی، ۵۸۴/۱)

مکانیزم مشورت نیز می‌تواند به‌عنوان یکی دیگر از مصادیق انسجام‌بخش شمرده شود؛

«مشورت به‌معنای استخراج رأی صحیح است. به اینکه آدمی در مواقعی که

خودش درباره کاری رأی صحیح ندارد، به دیگری مراجعه کند و از او رأی صحیح بخواهد.» (طباطبایی، ۹۲/۱۸)

نتیجه چنین مکانیزمی، گزینش و انتخاب نظریه ارجح در بین نظریات است که احتمالاً به صواب نزدیک تر است.

۵. کنش‌های مشارکتی

در فرهنگ علوم اجتماعی آلن بیرو ذیل عنوان مشارکت آمده است:

«مشارکت به معنای سهمی در چیزی یافتن و از آن سود بردن و یا در گروهی شرکت جستن و با آن همکاری داشتن است. به همین جهت از دیدگاه جامعه‌شناسی باید بین مشارکت به عنوان حالت و یا وضع (امر شرکت نمودن) و مشارکت به عنوان عمل و تعهد (عمل مشارکت) تمایز قائل شد. مشارکت در معنای اول از تعلق به گروهی خاص و داشتن سهمی در هستی آن خبر می‌دهد و در معنای دوم، شرکت فعالانه در گروه را می‌رساند و به فعالیت اجتماعی انجام شده نظر دارد.» (بیرو، ۲۵۷)

آنچه در این دسته از کنش‌ها از آن یاد می‌شود، نوع دوم است؛ کنش‌هایی که همکاری و تعاون اعضای جامعه را می‌طلبد و همگان را به مشارکت در کنش‌هایی دعوت کرده که دستیابی به پیشرفت را تسهیل می‌کند.

کارکرد و آثار این دسته از کنش‌ها، همکاری و مشارکت در اموری است که رضایت‌بخش جوامع بشری بوده و خصوصیت بشردوستانه و کمک به هم‌نوع شمرده می‌شود و می‌تواند حس همدلی را در بین آحاد یک جامعه ایجاد کند؛ چنان‌که آموزه‌ها و دستورات دین مبین اسلام بر کمک به هم‌نوع، همکاری در کارهای نیک و یاری رساندن به نیازمندان است. مسائلی چون وقف، صدقه، قرض‌الحسنه و زکات، از این تأکید فراوان نشان دارد. از دیگر سو، انسان در مسیر کمال خود نیازمند به حیات اجتماعی و تعاون است و بی‌تردید برای رسیدن به این کمال، به ابزارهای گوناگون نیاز دارد.

تعاون، نوعی همکاری سازمان‌یافته مبتنی بر قواعدی خاص است که در پرتو مشارکت، همکاری و کمک متقابل مردم، نتایج اقتصادی معینی از آن انتظار می‌رود. این نتایج، حاصل مردم‌گرایی و شرکت دادن همه‌جانبه مردم در اداره امور جامعه است؛ چنان‌که آیات ذیل گواه این معناست:

«وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ» اساس دین اسلام بر اجتماع و پیوستگی افراد

با اجتماع است که در مسیر زندگی و نیل به هدف تشریک مساعی کنید؛ زیرا وجود فرد محدود و با هیئت اجتماع مابینت خواهد داشت. به همین قیاس آثاری که بر هیئت اجتماع مترتب می‌شود، هرگز قابل قیاس با اثر محدود و ناچیز هر یک از افراد نخواهد بود، از این‌رو مسلمانان در انجام کارهای نیک پشتوان یکدیگر باشند و افراد با یکدیگر ارتباط و ائتلاف یابند تا روح وحدت در کالبد آنان دمیده شود و از تفرقه و تشتت ایمن باشند.» (حسینی همدانی، ۳۳۰/۴)

آیه دوم سوره مائده، به تعاون و همکاری بر خوبی‌ها و امور نیک جامعه فرا می‌خواند؛

«اگر این اصل در اجتماعات اسلامی زنده شود و مردم بدون در نظر گرفتن مناسبات شخصی و نژادی و خویشاوندی، با کسانی که در کارهای مثبت و سازنده گام برمی‌دارند، همکاری کنند، و از همکاری کردن با افراد ستمگر و متعدی در هر گروه و طبقه‌ای که باشند، خودداری نمایند، بسیاری از نابسامانی‌های اجتماعی سامان می‌یابد.» (مکارم شیرازی، ۲۵۳/۴)

از دیگر مصادیق کنش‌های مشارکتی، فراگیری دانش و انتقال آن به دیگر هم‌نوعان است. اهمیت دانش‌اندوزی به‌عنوان یک متغیر اساسی در فرایند پیشرفت یاد شده و از طرفی، وظیفه اشاعه دانش‌آموختگان به دیگران نیز مورد غفلت قرار نگرفته است. چنان‌که امام موسی صدر در مقاله «اسلام و خانواده در جامعه پیشرفته»، به نقش علم در پیشرفت اشاره کرده و می‌نویسد:

«پیشرفت، تنها حاصل تعامل مستمر میان انسان و جهان اطراف اوست. آدمی جست‌وجو می‌کند و سطری از کتاب هستی را می‌خواند و از عنصری جدید یا نیرویی نو یا صفتی تازه آگاه می‌شود؛ صفتی از چیزی که آن را می‌شناخته

است. پس تلاش می‌کند تا از علم جدید خود برای بهبود وضع خویش بهره بردارد. او با به‌کار گرفتن علم جدید، زندگی و محیط اطراف خود را دگرگون می‌کند. در این تغییر، خود او نیز پیشرفت می‌کند و آنگاه وضعیت جدید خود را نقطه آغازی برای تحقیق و جست‌وجو در مورد علمی نو قرار می‌دهد و این روند ادامه می‌یابد.» (صدر، ۲۱۱)

با توجه به تأکید اسلام بر علم‌آموزی، مطالعه، تفکر و تدبر، وجود برنامه منسجم و مداوم برای نهادینه‌سازی مطالعه مفید و هدایت آن به سوی مطالعات بنیادی و کاربردی، امری لازم در مسیر پیشرفت جامعه است؛ به‌گونه‌ای که افراد مطالعه روزانه مستمر را ضروری شمرده و زمان معینی برای آن در نظر بگیرند.

آیه ۱۲۲ سوره توبه به تشویق دانش‌اندوزی و اشاعه آن به دیگران اشاره می‌کند؛ «تنها بدین وسایل (دانش‌اندوزی و انتقال آن به دیگران) می‌توان مردم و اجتماعات اسلامی را از خطر اختلال زندگی و ارتکاب گناهان و شیوع فساد و خطر بیماری‌های فحشا و بی‌بندوباری در حذر داشت.» (حسینی همدانی، ۲۱۴/۸)

جهاد از دیگر مصادیق کنش مشارکتی شمرده شده که نقش مصونیت‌بخشی به شاکله اساسی جامعه را دارد. حفاظت و پاسداری از کیان مرزهای جغرافیایی و فرهنگی - اجتماعی در بین متدینان، در فرهنگ دینی تعبیر به جهاد می‌شود؛

«جهاد از جمله وظایف سخت و طاقت‌فرسای اسلام است و در صورتی نقش مؤثری در اصلاح اجتماعات اسلامی خواهد داشت که جامعه اسلامی از افراد صحیح و متدین تشکیل شود و افراد فاسق و منافق در آن دخالت و یا عضویت نداشته باشند و چنانچه آمیخته با آثار کفر و ریا و گناهان باشد، مؤثر در اصلاح اجتماع نخواهد بود.» (همان، ۲۲/۱۱)

آیات دیگری وجود دارد که کنشگران در این عرصه را جزء هدایت‌یافتگان معرفی می‌کند؛ چنان‌که آیه ۶۹ سوره عنکبوت به این معنا اشاره می‌کند؛ «راه‌های خدا عبارت است از طریقه‌هایی که آدمی را به او نزدیک و به سوی او هدایت می‌کند، و وقتی خود جهاد در راه خدا هدایت باشد، قهراً هدایت به سوی سبیل، هدایت روی هدایت خواهد بود.» (طباطبایی، ۲۲۷/۱۶)

کدگذاری محوری مقولات و مفاهیم کنش‌های اجتماعی

کدها	مشخصه‌ها	مفهوم	مقوله	ردیف
۳۰/۲۱ ۷/۱۸۹	تمایل به جنس مخالف، آرامش، ایجاد مودت و محبت، برخورداری از رحمت، کنشی مصنوعیت‌زا، جلوگیری از انحراف و کجروی	ازدواج	کنش‌های عاطفی	۱
۱۳/۲۱ ۴/۱	ارتباط و تعامل با خویشاوندان	استحکام پیوندهای خویشاوندی		
۴۹/۱۰ ۳/۱۰۳	جامعه‌پذیری دینی و اصلاحات دینی زمینه‌سازی برادری است.	اشاعه فرهنگ برادری		
۴/۱۱۴ ۳۱/۱۷ ۲۲/۴۱	اشاعه خوبی‌ها، بهبود مناسبات اجتماعی، هم‌افزایی اجتماعی،	امر به معروف و نهی از منکر	شیوه‌های نظارتی	۲
۷/۸۵ ۳/۱۰۴	جلوگیری از کجروی‌ها و اشاعه ارزش‌ها و هنجارها		شیوه‌های اصلاحی	
۳۹/۱۸	انتخاب و گزینش بهترین سخن مبتنی بر خرد بدون توجه به گوینده	آزاداندیشی	کنش‌های انسجامی	۴
۳/۲۰۰ ۳/۱۰۳ ۳۹/۱۸ ۵/۲	وصول جامعه به سعادت حقیقی دنیا و آخرت، اشاعه فرهنگ آرمانی جامعه، ایجاد تعامل مطلوب	مربطه	کنش‌های مشارکتی	۵
۳/۱۵۹ ۴۲/۳۸	مشارکت در خرد جمعی، تصمیم‌گیری جمعی در مقدرات جامعه، از نشانه‌های عقلانیت، هدایت یافتگی	مشورت		
۳۹/۱۸ ۹/۱۲۲	سفر به منظور دانش‌اندوزی و انتقال به دیگر هم‌نوعان	دانش‌اندوزی		
۲۲/۷۸ ۲۹/۶۹	تربیت نیروهای مهذب و کارآمد، زمینه هدایت یافتگی	جهاد		
۵/۲	ایجاد مودت و دوستی و اشاعه فرهنگ محبت و عشق ورزیدن به هم‌نوع، هم‌افزایی	همکاری در امور خیر		

نمودار کنش‌های اجتماعی در فرایند پیشرفت

کدبندی گزینشی کنش‌های اجتماعی

در مرحله پایانی کدگذاری که از آن با عنوان گزینشی تعبیر می‌شود، محقق در صدد است از رهیافت کدگذاری دو مرحله پیشین، به یک انسجام فکری برسد تا زمینه تدوین نظریه را فراهم آورد، از این‌رو ناگزیر باید به زدایش و پالایش دست زند که نتیجه آن، یکپارچه‌سازی و وصول به نظریه باشد. یکپارچه‌سازی تعاملی

است که میان تحلیلگر و داده‌ها رخ می‌دهد (استراوس و کریبن، ۱۶۶). اولین گام برای تحقق یکپارچه‌سازی، انتخاب مقوله مرکزی و یا هسته اصلی است که قوام نظریه متکی بر آن بوده و دیگر مفاهیم به‌گونه‌ای به آن مرتبط می‌شود. با توجه به نکاتی که درباره چگونگی و دقت در انتخاب هسته مرکزی مقوله بیان شد، مقوله مرکزی خارج از مقولات انتخاب شد تا از شمول بیشتری برخوردار باشد. بنابراین از مجموع آیات استقرا شده در این باره، به پنج دسته از کنش‌های اجتماعی دست یافتیم که هر کدام در نتیجه مقوله مرکزی (تعامل با هم‌نوع)، زمینه پیشرفت را مهیا می‌سازد. چون باید به این اصل مهم توجه نمود که پیشرفت را از هر وجه و منظری در نظر بگیریم، باید به تعامل با هم‌نوع برای تحقق آن توجه نمود. به عبارت دیگر، سیاست اصیل در فرایند پیشرفت، همگرایی و همدلسازی در قالب انواع کنش‌های پنج‌گانه فوق است که بدان پرداختیم، و باید از واگرایی و تفرقه اجتناب نمود. مقولات اصلی بالا هر کدام به تعامل و مناسبات اجتماعی با هم‌نوع توجه می‌کند که زمینه یکپارچگی در بین آحاد جامعه را موجب می‌شود. در نهایت باید به این مهم توجه داشت که در طی تعاملات روزمره است که نظام‌های اجتماعی برقرار، ابقا یا تغییر داده می‌شوند (فرگاس، ۱۵).

شکل تعاملی انواع کنش‌های اجتماعی منجر به پیشرفت

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. استراوس، انسلم و دیگران؛ مبانی پژوهش کیفی، ترجمه ابراهیم افشار، تهران، نشر نی، ۱۳۹۰ش.
۳. بیرو، آلن؛ فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی، تهران، کیهان، ۱۳۷۵ش.
۴. حسینی همدانی، سید محمدحسین؛ انوار درخشان، تهران، کتابفروشی لطفی، ۱۴۰۴ق.
۵. حکیمی، محمد؛ معیارهای اقتصادی در تعالیم رضوی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰ش.
۶. خلیلیان، محمد جمال؛ شاخص‌های توسعه اقتصادی از دیدگاه اسلام، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۴ش.
۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ المفردات فی غریب القرآن، بیروت، دارالعلم، ۱۴۱۲ق.
۸. رشیدی تبریزی، اسد؛ کارکرد دین، قم، انتشارات تولی، ۱۳۸۶ش.
۹. روشه، گی؛ مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی عمومی، ترجمه هما زنجانی‌زاده، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۰ش.
۱۰. صدر، سید موسی؛ ادیان در خدمت اسلام، ترجمه مؤسسه فرهنگی - تحقیقاتی امام موسی صدر، تهران، مؤسسه فرهنگی - تحقیقاتی امام موسی صدر، ۱۳۸۴ش.
۱۱. طباطبایی، سید محمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳ش.
۱۲. فرگاس، جوزف. پی؛ روانشناسی تعامل اجتماعی، ترجمه خشایار بیگی، مهرداد فیروز بخت، تهران، ابجد، بی‌تا.
۱۳. کوئن، بروس؛ درآمدی به جامعه‌شناسی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۷۴ش.
۱۴. گنابادی، سلطان محمد؛ بیان السعاده فی مقامات العباد، ترجمه محمدرضا خانی، حشمت الله ریاضی، تهران، مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۷۲ش.
۱۵. مدرسی، سید محمدتقی؛ تفسیر هدایت، ترجمه پرویز اتابکی و دیگران، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸ش.

۱۶. مصباح یزدی، محمدتقی؛ به‌سوی او (مشکات)، تحقیق محمدمهدی نادری قمی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۴ش.
۱۷. _____؛ جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹ش.
۱۸. مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار، تهران، صدرا، بی‌تا.
۱۹. مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ش.
۲۰. منصوریان، یزدان؛ گراند تئوری چیست و چه کاربردی دارد؟، همایش چالش‌های علم اطلاعات، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۵ش.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی